

# ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ

## Οί Γαριβαλδινοί στην κρητική επανάσταση του 1866: τό παιχνίδι τών αριθμών

Μετά τη συμμετοχή χιλίων περίπου Γαριβαλδινών έθελοντών στον Έλληνο-τουρκικό Πόλεμο του 1897 υπό τις διαταγές του Ricciotti Garibaldi, ο γιός του Στρατηγού<sup>1</sup> συγκέντρωσε τις αναμνήσεις του σ' ένα βιβλίο τιτλοφορούμενο *La Camicia Rossa nella guerra greco-turca*, πού κυκλοφόρησε στή Ρώμη τό 1899. Στόν πρόλογο αυτής τής έκδοσης, πού υπογράφει ο E. Soggi, αναφέρεται μεταξύ άλλων ότι «Nel 1866, dopo la campagna del Trentino, l' isola di Creta essendo insorta, oltre 2000 volontari italiani ed 80 ufficiali vi si recarono»<sup>2</sup>.

Φαίνεται πώς ή φράση αυτή δημιούργησε τό μύθο τών 2000 Γαριβαλδινών πού ήρθαν στην Κρήτη τό 1866· μύθο πού μεταγενέστερα δημοσιεύματα συντήρησαν ως τις μέρες μας<sup>3</sup>.

Μερικά δεδομένα καταρχήν, ώστε νά πλαισιωθεί καλύτερα τό ζήτημα: 'Η Κρήτη ξεσηκώθηκε τό 1821 ενάντια στην όθωμανική κυριαρχία, ταυτόχρονα μέ τό ξεσπασμα τής επανάστασης στην κυρίως Ελλάδα. Μέ τη συνδρομή όμως τών Αιγυπτίων, οί Τούρκοι κατέπνιξαν τήν εξέγερση στά 1823-24, καί οί συνθήκες του

---

<sup>1</sup> Η δημοσίευση αυτή βασίζεται στό κείμενο ανακοίνωσης πού είχε παρουσιαστεί (στά γαλλικά) στά πλαίσια τής εκδήλωσης *Indipendenza e unità nazionale in Italia ed in Grecia*, οργανωμένης από τήν Società Toscana per la storia del Risorgimento καί τό Istituto Italiano di Cultura στην Αθήνα από τις 2 έως τις 7 Οκτωβρίου 1985.

1. Ricciotti Garibaldi (1847-1924), δευτερότοκος γιός του Στρατηγού Giuseppe Garibaldi καί κύριος ήγέτης του γαριβαλδινού κινήματος μετά τό θάνατο του πατέρα του (1882).

2. Βλ. E. Soggi, *Grecia e Italia nelle tradizioni della Camicia Rossa*, πρόλογος στό Ricciotti Garibaldi, *La Camicia Rossa nella guerra greco-turca 1897*, Ρώμη 1899, σ. 10.

3. Βλ. Costas Kerofilas, *La Grecia e l' Italia nel Risorgimento Italiano*, Φλωρεντία 1919, σ. 250 καί τις ανακοινώσεις 'Α. Λιάκου καί Ν. Σβορώνου στό Istituto Italiano di Cultura, *Garibaldi e il filellenismo italiano nel XIX secolo*, Αθήνα 1985, σ. 64 καί σ. 120.

## Α. Καλιβρετάκης

1829, 1830 και 1832 δέν περιέλαβαν τό νησί στά όρια του νέου ελληνικού βασιλείου.

Ο Μοχάμετ Άλυ, Βαλής της Αιγύπτου, εκτιμώντας ότι οι ύπηρεσίες που προσέφερε στην Ύψηλή Πύλη έναντια στην Έλληνική Έπανάσταση δέν είχαν επαρκώς ανταμειφθεί, υποχρέωσε δυναμικά τό Σουλτάνο νά του αναθέσει τή διοίκηση της Συρίας και της Κρήτης. Άλλά μετά τόν πόλεμο του 1839-1840 ανάμεσα στό Σουλτάνο και τό φιλόδοξο ύποτελή του και μέ τήν εύρωπαϊκή παρέμβαση, ό Μοχάμετ Άλυ διατήρησε τό πασαλίκι της Αιγύπτου γιά λογαριασμό του ίδιου και των άπογόνων του, μέ τήν προϋπόθεση νά άποδώσει τίς υπόλοιπες επαρχίες. Έτσι ή διοίκηση της Κρήτης αναλήφθηκε πάλι άμεσα από τήν Κωνσταντινούπολη.

Η συνθήκη που υπογράφηκε στό Παρίσι τό 1856, μέ τό τέλος του Κριμαϊκού Πολέμου, έγγυόταν τήν άκεραιότητα της Όθωμανικής αυτοκρατορίας, προβλέποντας ταυτόχρονα τή βελτίωση των συνθηκών ζωής των χριστιανών ύπηκόων του Σουλτάνου, ό όποιος υποχρεώθηκε νά εκδώσει ένα φερμάνι, τό περίφημο Hattı Humayoun, που ύποσχόταν μεταρρυθμίσεις. Άλλά τό φερμάνι αυτό, όπως κι εκείνο του 1839, έμεινε σέ μεγάλο βαθμό γράμμα νεκρό, ύπονομευμένο από έναν άπροσάρμοστο διοικητικό μηχανισμό και μία κοινωνία έχθρική προς κάθε άλλαγή<sup>4</sup>.

Αυτό που ξεχώριζε τήν Κρήτη μέσα στην Όθωμανική αυτοκρατορία ήταν, μεταξύ άλλων, ή παρουσία σέ μία περιοχή σαφώς όριοθετημένη — ένα νησί — ενός πληθυσμού σέ μεγάλη πλειοψηφία όμογενοϋς σ' ό,τι άφορούσε τή γλώσσα (έλληνική), τή θρησκεία (όρθόδοξη) και τή συνείδηση ότι ανήκε σέ μία συγκεκριμένη έθνική ένότητα. Στά μέσα του 19ου αιώνα, οι χριστιανοί άποτελοϋσαν τή μεγάλη πλειοψηφία των 300.000 περίπου κατοίκων του νησιού. Οι στατιστικές της εποχής<sup>5</sup>, αν και σπάνια συμφωνοϋν μεταξύ τους στους άκριβείς αριθμούς, συμπίπτουν στη διαπίστωση μιās χριστιανικής πλειοψηφίας που κυμαινόταν, ανάλογα μέ τήν πηγή, ανάμεσα στό 62 και τό 77%. Αυτό έξηγει έν μέρος τούς άλλεπάλληλους ξεσηκωμούς (1821, 1841, 1858, 1866, 1878, 1889, 1895), σ' αντίθεση μ' άλλες όθωμανικές επαρχίες, όπου οι κυριαρχούμενοι πληθυσμοί δέν παρουσίαζαν θρησκευτική και έθνική όμοιογένεια.

Στίς άρχές του 1866, ή άτμόσφαιρα στό νησί ήταν γι' άλλη μία φορά τεταμένη. Η διεθνής κατάσταση έμοιαζε εύνοϊκή. Οι Ρουμάνοι άμφισβητοϋσαν τήν έπικυριαρχία του Σουλτάνου. Οι Σέρβοι ζητοϋσαν τήν άποχώρηση των τελευταίων τουρκικών φρουρών από τό έδαφός τους. Κι ή Ίταλία έτοιμαζόταν γιά πόλεμο, διεκδικώντας τή Βενετία και τή Ρώμη. Οι έθνικές διεκδικήσεις βρίσκονταν παντού στην ήμερήσια διάταξη.

---

4. Βλ. μεταξύ άλλων, S.J. Shaw—E.K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, τ. Β', Κάιμπριτζ 1977, σ. 69 κ.έξ.

5. Βλ. Ν. Σταυράκη, *Στατιστική Νήσου Κρήτης*, Άθήνα 1890, σ. 3, 191, 192· Bourquelot, *Candie*, Παρίσι 1863, σ. 50· A. Cahuet, *La Question d' Orient*, Παρίσι 1905, σ. 325· Έ. Πρεβελάκης, «Η Μεγάλη Κρητική Έπανάσταση 1866-69», *Κρητική Έπιθεώρηση*, Χανιά 1967, σ. 72.

## Οί Γαριβαλδinhoί στην κρητική επανάσταση

Μέσα σ' αυτό τό κλίμα, ή Γενική Συνέλευση τών Κρητῶν ψήφισε στis 21 Αύγουστου 1866<sup>6</sup> τήν κατάλυση τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας καί τήν ἔνωση τῆς Κρήτης μέ τήν Ἑλλάδα, ἑναποθέτοντας τήν ἐκτέλεση αὐτῆς τῆς ἀπόφασης στό Θεό, στήν ἀνδρεία τοῦ κρητικοῦ λαοῦ, στή μεσολάβηση τῶν Μεγάλων Δυνάμεων καί στή συνδρομή τῶν Ἑλλήνων «καί πάντων τῶν φιλελλήνων»<sup>7</sup>.

Τήν ἐποχή πού ή Κρητική Συνέλευση ἀπηύθυνε τήν ἐκκλησή της πρὸς «πάντες τοὺς φιλέλληνες», ή Ἑλλάς ἐβγαίνει ἀπό τόν ἄδοξο πόλεμο μέ τοὺς Αὐστριακοὺς. Μετά ἀπό μισό αἰῶνα ἐξεγέρσεων καί πολέμων, τὰ περισσότερα ἰταλικά ἐδάφη εἶχαν ἑνωθεῖ στὰ 1861 κάτω ἀπὸ τό σκῆπτρο τοῦ Vittorio Emmanuele τῆς Σαρδηνίας, πρῶτου Re d' Italia, μέσα στό θυελλῶδες κίνημα τοῦ Risorgimento, τοῦ ὁποῖου ὁ Vittorio Emmanuele ἀποτελοῦσε τῇ «δεξιᾷ» καί ὁ Giuseppe Garibaldi, ἐπικεφαλῆς τῶν ἐρυθροχιτῶνων του, τήν «ἀριστερή» ἐκδοχή. Ἡ περιοχή τῆς Βενετίας, ὑπὸ αὐστριακή κατοχή, καί οἱ περιοχές τοῦ παπικοῦ κράτους (Ρώμη καί Λάτιο), ὑπὸ γαλλική προστασία, ἔμειναν ἔξω ἀπὸ τὰ σύνορα τῆς νέας Ἑλλάδας, πού εἶχε ταυτόχρονα ξεπληρώσει μέ τήν παραχώρηση τῆς Νίκαιας (πατρίδας τοῦ ἴδιου τοῦ Garibaldi) καί τῆς Σαβοΐας (πανάρχαιου οἰκογενειακοῦ φέουδου τοῦ ὁμώνυμου οἴκου πού ἀνῆκε ὁ Vittorio Emmanuele), τῇ συνδρομῇ τοῦ Ναπολέοντα III στήν ἐνοποίηση.

Ἡ ἀναθέρεση ἑνός ἄλλου μεγάλου εὐρωπαϊκοῦ ζητήματος, μέσα σ' αὐτόν τόν αἰῶνα τῶν ἐθνότητων, πρόσφερε στήν Ἑλλάς τήν εὐκαιρία νά κάνει ἄλλο ἓνα βῆμα πρὸς τήν ἐθνική ὁλοκλήρωση. Μέ τήν ἀνοδο τοῦ Βίσμαρκ στήν ἐξουσία τό 1862, ή Πρωσία προωθοῦσε τό ζήτημα τῆς γερμανικῆς ἐνότητας, ἀναζητώντας ταυτόχρονα τήν εὐκαιρία νά ἀποκλείσει ἀπὸ αὐτὴν τόν κύριο ἀντίπαλο στήν πάλη γιὰ τήν ἡγεμονία τῆς νέας Γερμανίας, τήν Αὐστρία. Ἐπικείμενου τοῦ πρωσοαυστριακοῦ πολέμου, ή Ἑλλάς σῦναψε τόν Ἀπρίλιο τοῦ 1866 συμμαχία μέ τήν Πρωσία, ἀποβλέποντας στήν προσάρτηση τῆς Βενετίας. Ὁ πόλεμος ξέσπασε τόν Ἰούλιο καί κράτησε τέσσερις σχεδόν μῆνες. Στάθηκε ἀτυχής γιὰ τοὺς Ἑταίρους, πού ὑπέστησαν ἀλλεπάλληλες ἥττες στή στεριά καί τῇ θάλασσᾳ. Ἡ σύγκριση μέ τίς θριαμβευτικές νίκες τῶν Πρώσων (Sadowa) ἦταν ἐπώδυνη καί ή εἴσοδος στή Βενετία, στηριγμένη οὐσιαστικά στὰ πρωσικά ὅπλα, δέν ἄρκεσε γιὰ νά κατασιγάσει τῇ βαθίᾳ ἀπογοήτευση τῆς ἰταλικῆς κοινῆς γνώμης.

6. Στήν παρούσα ἐργασία χρησιμοποιοῦ τό ἰουλιανό ἡμερολόγιο. Ὅπου κρίθηκε ἀναγκαῖο νά ἀναφερθεῖ ή γρηγοριανή ἡμερομηνία, σημειώνεται μέ τήν ἑνδειξη (ν.ῆ.).

7. Βλ. Ν. Τσιριντάνης, *Ἡ πολιτική καί διπλωματική ἱστορία τῆς ἐν Κρήτῃ ἐθνικῆς ἐπανάστασεως 1866-1868*, τ. Α', Ἀθήνα 1950, σ. 370. Γιά τό πολύμορφο φαινόμενο τοῦ φιλελληνισμοῦ στό 19ο αἰῶνα, κάποιες σκέψεις εἶχαν διατυπωθεῖ στό βιβλιοκριτικό μου σημεῖωμα στό προηγούμενο τεῦχος τῶν *Ἱστορικῶν* Β2, 1985, σ. 458-461. Νά κρατήσουμε ἐδῶ τό γεγονός ὅτι κάποιος φιλελληνισμός στάθηκε, τότε, μία ἀπὸ τίς ἐκφράσεις τοῦ ἐπαναστατικοῦ διεθνισμοῦ, ἰδιαίτερα σέ περιόδους ἀπραξίας στό εὐρωπαϊκό κέντρο. Πρόκειται γιὰ φαινόμενο πού χαρακτηρίζει γενικότερα τήν πρακτική τοῦ ἐπαναστατικοῦ κινήματος κι ὄχι ἀποκλειστικά τήν ἑλληνική περίπτωση.



## Α. Καλλιβρετάκης

Στή διάρκεια αυτού του πολέμου, ένα σώμα έθελοντών, κάτω από τις διαταγές του Garibaldi, πολέμησε στην περιοχή του Τυρόλου. Η έκστρατεία αυτή, που κράτησε από τις 3 Ιουλίου έως τις 9 Αυγούστου (ν.ή.), στάθηκε επίπονη, πολύνεκρη και τελικά απογοητευτική. Η όρμητικότητα των, σέ μεγάλο βαθμό, νεαρών και άπειρων Γαριβαλδινών συγκρατήθηκε μ' επιτυχία από τις μικρότερες σέ αριθμό αλλά καλύτερα οργανωμένες αυστριακές δυνάμεις, όχυρωμένες κατά μήκος ενός δύσβατου όρεινου όγκου διακεκομμένου από μικρές κοιλάδες και στο μέσο ενός πληθυσμού όχι πάντα φιλικού. Κατά την ύπογραφή της ανακωχής, οι απώλειες των Γαριβαλδινών έφταναν τις 2.400, αριθμός εξαιρετικά ψηλός γιά μιά έκστρατεία πέντε έβδομάδων. Μέσα σ' ένα κλίμα γενικής δυσαρέσκειας, διατάχθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου (ν.ή.) ή διάλυση του σώματος των έθελοντών, που πραγματοποιήθηκε χωρίς δυσκολίες<sup>8</sup>.

Μέσα σ' αυτές τις συνθήκες, κι ενώ ό Garibaldi έστρεφε ξανά την προσοχή του στο ζήτημα της Ρώμης, τό ξέσπασμα της Κρητικής επανάστασης δέν μπορούσε ν' αφήσει άσυγκίνητη την ιταλική κοινή γνώμη. Άλλωστε οι σχέσεις ανάμεσα στο κίνημα γιά την πολιτική ένοποίηση του κατακερματισμένου ιταλικού έθνους και τόν άγώνα γιά την έλληνική ανεξαρτησία και τή διεκδίκηση των «άλυτρώτων» έδαφών από τό ελληνικό κράτος, είχαν ήδη μιά ιστορία σαρανταπέντε χρόνων, μέ πρόσφατο άποκορύφωμα τούς άγώνες της ιταλικής ένωσης — Risorgimento<sup>9</sup>.

Επιτροπές συγκροτήθηκαν κι έρανοι πραγματοποιήθηκαν σέ πολλές ιταλικές πόλεις, όπως στή Γένοβα, τό Μιλάνο, τή Φλωρεντία, τή Νάπολη, τό Λιβόρνο, τή Μεσσίνα, τή Βενετία και τή Ρώμη, ενώ κάποιες έφημερίδες της έποχής φέρουν και τό ίδιο τόν Vittorio Emanuele νά προσφέρει 500.000 φράγκα ύπέρ της κρητικής ύπόθεσης<sup>10</sup>. Σέ μιά χαρακτηριστική προκήρυξη, ή έπιτροπή της Φλωρεντίας, άφου ύπενθύμιζε τούς ιταλούς έθελοντές του 1821 και τή φιλοξενία που βρήκαν οι ιταλοί πολιτικοί πρόσφυγες στην Έλλάδα τό 1849, τόνιζε ότι ή 'Ιταλία δέν θά 'ταν άξια νά ύψώσει τή σημαία της στή Βενετία, άν έμενε άσυγκίνητη στην κραυγή του κρητικού λαού<sup>11</sup>.

Ο Στρατηγός Garibaldi έδωσε στή δημοσιότητα ένα θερμό χαιρετισμό ύπέρ

---

8. Βλ. Etat Major Italien, *La Campagne de 1866 en Italie*, Παρίσι 1869, και συμπληρωματικά στοιχεία στην ιταλική έφημερίδα *Corriere della Sera*, 9 Αυγούστου 1906 (ν.ή.).

9. Άνάμεσα στα πρόσφατα δημοσιεύματα βλ. τή συλλογή Istituto Italiano di Cultura, *Garibaldi e il filellenismo italiano nel XIX secolo*, Άθήνα 1985, και 'Α. Λιάκος, 'Η 'Ιταλική Ένοποίηση και ή Μεγάλη 'Ιδέα, Άθήνα 1985.

10. Συνολικά από την 'Ιταλία στάλθηκαν 40.483,92 δρχ. σέ μετρητά (βλ. *Λογοδοσία της έν Άθήναις ύπέρ των Κρητών Κεντρικής Έπιτροπής*, Άθήνα 1869, σ. 8). Τά 500.000 φράγκα του βασιλιά της 'Ιταλίας δέν έμφανίζονται στή λογοδοσία αυτή. Σχετικά βλ. τή γαλλόφωνη άθηναική έφημερίδα *L' Indépendance Hellénique*, άρ. 51, 7 Φεβρουαρίου 1867 (ν.ή.). Στή συνέχεια οι παραπομπές σ' αυτή την έφημερίδα δηλώνονται μέ την ένδειξη: *Ι.Η.*

11. Βλ. *Ι.Η.*, άρ. 51, 7 Φεβρουαρίου 1867 (ν.ή.).



τῶν «γενναίων τέκνων τῆς Ἰδης»<sup>12</sup>, φρόντισε γιὰ τὴν ἀποστολὴ ὀπλῶν<sup>13</sup> καὶ κάλεσε τοὺς ἐθελοντές του νὰ συνδράμουν τὴν ἐπανάστασιν<sup>14</sup>. Ἔτσι λοιπὸν τέθηκε τὸ ζήτημα τῶν Γαριβαλδinhῶν ἐθελοντῶν.

Ἡ στάση τοῦ Garibaldi ἐντασσόταν ἀπολύτως μέσα στὰ πλαίσια τῆς γενικότερης πολιτικῆς του ἀντίληψης, ὅπου ἐθνικοεπαναστατικὴ δρᾶσι καὶ διεθνιστικὴ ἀλληλεγγύη ἦσαν ἀρρηκτὰ δεμένες μεταξύ τους. Κάθε ἐπανάστασι, σ' ὁποιοδήποτε σημεῖο τῆς γῆς, ἦταν μιά μάχη τοῦ πανανθρώπινου ἀγῶνα γιὰ τὴν ἐλευθερία. Ἡ κοσμοπολίτικη αὐτὴ ἀντίληψη, κοινοτυπία ὡς ἓνα βαθμὸ γιὰ τοὺς ἐπαναστατικούς κύκλους τὴν ἐποχὴ ἐκείνη — ἀλλὰ καὶ μέχρι σήμερα θὰ ἴλεγε κανεῖς — εἶχε ὅπωςδήποτε ἰδιαίτερα βαθιές ρίζες στὸν Garibaldi, ἐπηρεασμένο κι ἀπὸ τίς ἰδέες τοῦ Mazzini, σύμφωνα μὲ τίς ὁποῖες ἐνάντια στὴν Ἱερὰ Συμμαχία τῶν ἡγεμόνων θὰ ἔπρεπε νὰ ὀρθωθεῖ ἡ Ἱερὰ Συμμαχία τῶν Λαῶν<sup>15</sup>. Ἀρκεῖ νὰ ὑπενθυμίσουμε τὴ συμμετοχὴ του στίς λατινοαμερικάνικες ἐπαναστάσεις μεταξύ 1835 καὶ 1848. Ὁταν ὁ Marx τοῦ ἔστειλε στὰ 1864 τὸ καταστατικὸ τῆς Διεθνούς, ὁ Garibaldi δήλωνε: «Ἀνῆκω στὴ Διεθνή ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ βρισκόμουν στὴν ὑπηρεσία τῶν Δημοκρατιῶν τοῦ Rio Grande καὶ τοῦ Montevideo»<sup>16</sup>.

Εἰδικότερα σὲ σχέση μὲ τὸ ἐλληνικὸ ζήτημα, δὲν ἦταν ἡ πρώτη φορὰ ποὺ ὁ Garibaldi εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ ἐκδηλώσει τὸ ἐνδιαφέρον του. Ἡ πιὸ πρόσφατη —ὡς πρὸς τὰ γεγονότα ποὺ ἐξετάζουμε — περίπτωση ἦταν τὸ σχέδιο μιᾶς βαλκανικῆς ἐκστρατείας στὰ 1861-62. Σύμφωνα μὲ τὸ σχέδιο αὐτό, ἡ εἰσβολὴ τῶν Γαριβαλδinhῶν στὴν τουρκοκρατούμενη Ἠπειρο θὰ προκαλοῦσε, μὲ τὴν βοήθεια Ἑλλήνων, Ἀλβανῶν καὶ Σλάβων, μιά γενικότερη ἐξέγερσι στὰ Βαλκάνια καὶ τὴν Οὐγγαρία μὲ ἀποτέλεσμα τὴν καθήλωσι τῶν αὐστριακῶν στρατευμάτων στὸ Δούναβη, δίνοντας ἔτσι τὴν εὐκαιρία στὸν ἰταλικὸ στρατὸ νὰ καταλάβει τὴ Βενετία<sup>17</sup>.

Δέν θὰ ἔπρεπε τέλος νὰ λησμονηθεῖ τὸ γεγονός ὅτι οἱ ἀγῶνες τοῦ Risorgimento εἶχαν δημιουργήσει ἓνα δυναμικὸ γαριβαλδinhῶν ἐθελοντῶν μὲ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ρομαντικοῦ ἐπαναστάτη — ἢ ἀπλὰ τοῦ ἐπαγγελματία πολεμιστῆ — ἀπροσάρμοστου στίς συμβατικότητες τῆς εἰρηνικῆς ζωῆς, ὁ ὁποῖος σὲ περιόδους ἀπραξίας ἦταν ἔτοιμος νὰ σπεύσει, ὅπου διεξαγόταν κάποια σύγκρουσι, τῆς ὁποίας

12. Βλ. [Palmerston, Garibaldi, Hugo], *The Statesman, The Warrior and The Poet*, Λονδῖνο 1867, σ. 14.

13. «Ὁ Στρατηγὸς Γαριβάλδης μᾶς ἀποστέλλει χίλια τουφέκια δι' ὑμᾶς προσδιορισμένα, ἐξ ὧν μέρος εἶναι βελονωτά, καὶ κηρύττει ἑαυτὸν ἔτοιμον νὰ ἔλθῃ νὰ πολεμήσῃ ὑπὲρ ὑμῶν ἅμα προσκληθῇ» (βλ. ἐπιστολὴ τῆς ἀθηναϊκῆς ὑπὲρ τῶν Κρητῶν Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς πρὸς τὴν Κρητικὴ Συνέλευσι μὲ ἡμερομηνία 5 Νοεμβρίου 1866 στὸ Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Κρήτης, Ἀρχεῖο Κορωναίου, ἀρ. 3).

14. Βλ. *I.H.*, συμπλήρωμα στὸν ἀρ. 39, 15 Νοεμβρίου 1866 (ν.ῃ.).

15. Βλ. E. Morelli, *Introduzione*, στὸ Istituto Italiano di Cultura, ὁ.π., σ. 19, Ἀ. Λιάκος, ὁ.π., σ. 52.

16. Βλ. E. Tersen, *Garibaldi*, Παρίσι 1962, σ. 29.

17. Βλ. Ἀ. Λιάκος, ὁ.π., σ. 70-89.

## Α. Καλλιβρετάκης

οί σκοποί δικαιολογούσαν ιδεολογικά την παρουσία του. Πρόσφατο παράδειγμα ή συμμετοχή τους στην πολωνική επανάσταση του 1862-64.

Τό ζήτημα του αριθμού των έθελοντών που πήραν μέρος στην κρητική επανάσταση, Έλλήνων και ξένων<sup>18</sup>, απέκτησε ήδη από την εποχή εκείνη μία πολιτική σημασία κι έγινε αντικείμενο όξυτατης πολεμικής. Οί αντίπαλοι της εξέγερσης, στην προσπάθειά τους νά την έμφανίσουν ως αποτέλεσμα έξωτερικών δολοπλοκιών, επιδίωκαν νά τονίσουν ιδιαίτερα τόν αποφασιστικό ρόλο των ξένων έθελοντών:

«Αναμφίβολα τά πράγματα θα εξέλίσσονταν όπως στά 1858», σημειώνει ο άώνυμος συγγραφέας μιās προπαγανδιστικής έκδοσης του 1870, «αν ή κυβέρνηση των Αθηνών δέν είχε εξαπολύσει στην Κρήτη τούς ληστές πού συγκέντρωνε απ' όλα τά σημεία του βασιλείου της, κι όλους τούς έθελοντές πού οί φιλελληνικές έπιτροπές στρατολογούσαν σέ διάφορα σημεία της Εύρώπης. Αύτή ή εισβολή ξένων έθελοντών [...] εμπόδιζε κάθε συνδιαλλαγή»<sup>19</sup>.

Η άποστολή των ύποστηρικτών του ξεσηκωμού ήταν περισσότερο πολύπλοκη. Αφ' ενός, ήθελαν νά προβάλουν τή διεθνή κινητοποίηση, ως άπόδειξη της άπήχησης πού είχε ή επανάσταση στην παγκόσμια κοινή γνώμη:

«Αναγγέλλομεν ύμιν εύχαρίστως ότι μέ όλα τά διαδοθέντα έσχάτως ο ένθουσιασμός των Έλλήνων διατηρείται άκμαίος», γράφει ή Έπιτροπή των Αθηνών πρός την Κρητική Συνέλευση στις 5 Νοεμβρίου 1866,

«καί έθελονταί προσέρχονται καθ' ήμέραν ού μόνον εκ της έλευθέρας καί δούλης Ελλάδος αλλά καί εκ όλων των μερών της οικουμένης όπως δράμωσιν εις Κρήτην. Ο Συναγματοάρχης Κύριος Βυζάντιος [...] έχει μεθ' έαυτού ως σās έγράψαμεν καί Γάλλους καί Ούγγρους καί Πολωνούς καί Έλβετούς [...] Έφθασαν άπόψε καί άδελφοί Μαυροβουνιώται»<sup>20</sup>.

Ταυτόχρονα όμως άπόφευγαν νά υπερτονίζουν δημόσια τή συμμετοχή ξένων έθελοντών, ώστε νά μήν δίνουν έπιχειρήματα σ' όσους ύποστήριζαν ότι την άταξία στό νησί συντηρούσαν «συμμορίες άποτελούμενες άπό ξένους ληστές πού διάλεξαν τό νησί της Κρήτης ως θέατρο των επαναστατικών τους ραδιουργιών»<sup>21</sup>. Ο

---

18. Ο όρος ξένοι ύπονοούσε τότε όλους τούς εκτός Κρήτης έθελοντές, των λοιπών Έλλήνων συμπεριλαμβανομένων.

19. Βλ. [Par un Ancien Diplomat en Orient], *Les Grecs a toutes les époques*, Παρίσι 1870, σ. 371. Βλ. επίσης ένδεικτικά *Documents Diplomatiques*, Παρίσι 1867, Έπιστολή του Fuad Pacha της 20.6.1867, Jules Ballot, *Histoire de l' Insurrection Crétoise*, Παρίσι 1868, σ. 303 καί 315. Τό ζήτημα αυτό στάθηκε εξάλλου ή άφορμή της έλληνοτουρκικής κρίσης τόν Δεκέμβριο του 1868. Βλ. *Documents Diplomatiques sur le Conflit Gréco-Turc*, Αθήνα 1868.

20. Βλ. Έστορικό Έρχείο Κρήτης, Έρχείο Κορωναίου, άρ. 3.

21. Διάταγμα του Μ. Βεζύρη Ααλή-Πασά της 20.10.1867. Βλ. Jules Ballot, *ό.π.*, σ. 304.

## Οί Γαριβαλδinhoί στην κρητική επανάσταση

Ἄγγλος δημοσιογράφος κι ἐθελοντής J. E. Hilary Skinner, ταξιδεύοντας μέ τό καταδρομικό Ἀρκάδι στήν Κρήτη τό Μάρτιο τοῦ 1867, σημειώνει:

«Οἱ πλεῖστοι τῶν ἐπιβατῶν εἶναι ἐθελονταί. Πολλοί τόν ἀριθμόν δέν εἶναι —ή φήμη ἴσως θέλει αὐξήσει αὐτοῦς ἐπαπλάσιως»<sup>22</sup>.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

### Ἐθελοντικά σώματα στήν Κρήτη τό 1866-69

| ΑΡΧΗΓΟΣ                         | ΔΥΝΑΜΗ    | ΗΜ. ΑΦΙΞΕΩΣ |
|---------------------------------|-----------|-------------|
| Π. Κορωναῖος                    | 8-10      | 24.9.66     |
| Ι. Ζυμβρακάκης                  | 272-300   | 1.10.66     |
| Λεονταρίδης                     | 130*      | 24.10.66    |
| Χ. Βυζάντιος                    | 400*      | 7.11.66     |
| Σαράτζογλου                     | 200*      | 12.11.66    |
| Σ. Γενήσαρλης                   | 345*      | 27.11.66    |
| Δ. Πετροπουλάκης                | 505-600   | 27.12.66    |
| Δ. Παπατζώνης — Ἀθ. Τζάνης      | 200       | 21.1.67     |
| Ἡ. Δημητρακαράκος               | 600-650   | 30.4.67     |
| Γ. Κουρμούλης — Β. Σαπουντζάκης | 250       | 17.5.67     |
| Ἀ. Μήτσας — Τ. Ζήκος            | 527       | 12.6.67     |
| Ἡ. Στεκούλης                    | 330       | 14.6.67     |
| (ἐθελοντές ἀπό Φθιώτιδα)        | 150-200   | 23.6.67     |
| Ν. Νικολαΐδης                   | 300       | 1.7.67      |
| Γάκης                           | 150       | 7.6.68      |
| Δ. καί Γ. Πετροπουλάκης (2ο)    | 1000      | 28.11.68    |
| Σύνολο                          | 5367-5599 |             |

Πηγές: ΓΑΚ, φ. Κ12α, ἀρ. 223, 262, 301· Ι. Π. Μαμαλάκης, *Ἡ Κρητική Ἐπανάστασις τοῦ 1866-1869*, Χανιά 1983, πολ. Ι.Η. ἀρ. 66, 76· ΙΑΚ, Ἀρχεῖο Κορωναίου, ἀρ. 3· Ballot, ὁ.π., σ. 15.

\* Ἐχει ἐντοπιστεῖ ἡ παρουσία Γαριβαλδinhών ἐθελοντῶν.

Δεκαπέντε ἐθελοντικά σώματα συγκροτήθηκαν συνολικά στή διάρκεια τῆς ἐπανάστασης κι ἀποβιβάστηκαν στήν Κρήτη, ὑπό τίς διαταγές κυρίως Ἑλλήνων ἀξιωματικῶν. Ἄν καί ἡ Κεντρική ὑπέρ τῶν Κρητῶν Ἐπιτροπή τῶν Ἀθηνῶν<sup>23</sup>, στή λογοδοσία πού δημοσίευσε μέ τό τέλος τῆς ἐπανάστασης, ἀποφεύγει νά ἀναφέρει

22. Βλ. Ἰλαρ. Σκίννερ, *Σκληραγωγία ἐν Κρήτη κατά τό 1867*, Ἀθήνα 1868, σ. 14.

23. Ἡ Ἐπιτροπή αὐτή, σέ συνεργασία μέ τήν Ἐπιτροπή ἐπὶ τῶν ἀποστολῶν τῆς Σύρου, εἶχαν ἀναλάβει τό ἔργο τῆς συγκέντρωσης συνδρομῶν καί τῆς ἀποστολῆς ὀπλῶν, ἐφοδίων κι ἐθελοντῶν στό ἐπαναστατημένο νησί, μέ τά καταδρομικά *Ὑδρα*, *Πανελλήνιον*, *Ἀρκάδι*, *Ἐνωσις* καί *Κρήτη*, διασπώντας τόν ἀποκλεισμό τοῦ ὀθωμανικοῦ στόλου. Βλ. *Λογοδοσία...*, ὁ.π.



## Λ. Καλλιβρετάκης

συγκεκριμένους αριθμούς έθελοντών<sup>24</sup> — ενώ καταγράφει με λογιστική εύσυνειδησία τό τελευταίο άρδέπιο κουκκία πού φορτώθηκε στά καράβια της — φαίνεται ότι δέν ξεπέρασαν τούς 5.500 έως 6.000, σ' όλη τή διάρκεια τής επανάστασης<sup>25</sup>.

Άλλ' άς προσπαθήσουμε νά ανασυγκροτήσουμε μιά χρονολόγηση σέ ό,τι άφορά τούς Γαριβαλδινούς έθελοντές<sup>26</sup>.

Στίς 24 Οκτωβρίου 1866 αποβιβάστηκαν στήν Κρήτη 130 έθελοντές μ' έπικεφαλής τόν Έλληνα άνθυπολοχαγό Λεονταρίδη, στήν πλειοψηφία τους Έλληνες φοιτητές<sup>27</sup>. Άνάμεσά τους βρισκόταν ένας Γάλλος έθελοντής πού συστήθηκε μέ τό όνομα Jules Anemos, ελληνικής καταγωγής καί πρώην Γαριβαλδινός. Ο Anemos έγκατέλειψε σύντομα τήν ομάδα του καί άποφεύγοντας νά ένσωματωθεί σέ κάποια μονάδα, προτίμησε νά περιφέρεται στό νησί καί νά συγκεντρώνει πληροφορίες γιά τούς επαναστάτες καί τούς άλλους έθελοντές. Έπιστρέφοντας στή Γαλλία έκδοσε ένα βιβλίο<sup>28</sup>, ύπογράφοντάς το μέ τό πραγματικό του όνομα, Jules Ballot, μέ στόχο τή δικαιολόγηση τής αναγκαιότητας τής τουρκικής κατοχής τής Κρήτης. Όπως άποκαλύφθηκε άργότερα, ήταν πράκτορας τής Γαλλικής κυβέρνησης<sup>29</sup>.

Στίς 7 Νοεμβρίου, 400 έθελοντές αποβιβάστηκαν στήν Κρήτη, ύπό τίς διαταγές του συνταγματάρχη Χρ. Βυζάντιου<sup>30</sup>. Τό σώμα αυτό περιλάμβανε καί τό Λόχο τών Φιλελλήνων του 1866, άποτελούμενο κυρίως άπό Γαριβαλδινούς αλλά καί κάποιους άλλους ξένους έθελοντές, μεταξύ τών όποιών βρισκόταν κι ό Gustave Flourens, άπό τούς ήγέτες, στή συνέχεια, τής Κομμούνας του Παρισιού<sup>31</sup>. Τό

---

24. Αναφέρει πάντως ότι, «εις έξοδα πρός καταρτισμόν καί άποστολήν εις Κρήτην 14 σωμάτων έθελοντών ύπό διαφόρους άρχηγούς [καί] εις έξοδα μεταβάσεως εις Κρήτην άρχηγών τινων καί διαφόρων έθελοντών [διετέθησαν άντιστοιχώς] Δρ. 405.701,92 [καί] 18.877,95». Βλ. *Λογοδοσία...*, ό.π., σ. 18-19.

25. Δική μου έκτίμηση, βασισμένη σέ συνυπολογισμό τών άνδρών τών έθελοντικών σωμάτων πού αναφέρονται διάσπαρτα σέ άπομνημονεύματα, έγγραφα καί δημοσιεύματα τής έποχής, καθώς καί σέ έργα σχετικά μέ τήν ιστορία τής επανάστασης. Βλ. παραπομπές του πίνακα 1. Άς σημειωθεί έδώ ότι ό Γάλλος έθελοντής E. Desmaze ύπολογίζει σέ 1.300 έως 1.400 τό μέσο αριθμό τών έθελοντών πού ήσαν παρόντες σέ μιά δεδομένη στιγμή, κατά τή διάρκεια τής επανάστασης. Βλ. E. Desmaze, *Études et Souvenirs Helléniques*, Παρίσι-Λυών 1878, σ. 313.

26. Πρέπει νά τονιστεί ότι στά κείμενα τής έποχής, ό όρος *Γαριβαλδινός* δέν έξυπονοεί πάντοτε καί *Ίταλό*.

27. Βλ. Jules Ballot, *ό.π.*, σ. 6.

28. Βλ. πλήρη τίτλο στήν ύποσημείωση 16.

29. Βλ. [E. Desmaze], *Souvenirs d' un Philhellène*, Λυών 1893, σ. 343.

30. Πρόκειται γιά τόν άγωνιστή του '21, συγγραφέα τής *Ίστορίας του Τακτικού Στρατού τής Ελλάδος 1821-1833* κ.ά. έργων. Ήταν 61 χρονών όταν πήγε στήν Κρήτη. Νά σημειώσουμε ότι τό 1876, σέ ηλικία 71 χρονών, πήρε μέρος στήν επανάσταση τής Σερβίας, άπ' όπου επέστρεψε στήν Άθήνα άρρωστος καί πέθανε τό 1877.

31. Βλ. *Ι.Η.*, άρ. 41, 29 Νοεμβρίου 1866 (ν.ή.).

## Οι Γαριβαλδinhoί στην κρητική επανάσταση

πρώτο αυτό συγκροτημένο τμήμα των Γαριβαλδinhών είχε επικεφαλής ένα Γάλλο ύπαξιωματικό που είχε πολεμήσει στο πλευρό του Garibaldi, τόν Léon Poinso<sup>32</sup>.

Ο ακριβής αριθμός αυτών των πρώτων Γαριβαλδinhών παραμένει ένα πρόβλημα, αλλά νομίζω πάντως ότι μπορούμε να προσεγγίσουμε με σαφήνεια την τάξη του. Ο Flourens μιλά για 30<sup>33</sup>, τό ίδιο κι ένας άλλος Γάλλος έθελοντής, ο Edmond Desmaze<sup>34</sup>. Ο Ballot, που ήρθε σ' επαφή μαζί τους, ανεβάζει τόν αριθμό στους 70<sup>35</sup>. Ο ίδιος ό Poinso<sup>36</sup> μοιάζει να συμφωνεί μ' ένα δημοσίευμα, σύμφωνα με τό όποιο ήσαν 50<sup>36</sup>. Μεταξύ 30 καί 70 λοιπόν. Αύτός ό Λόχος των Φιλελλήνων, υπό τίς διαταγές του είκοσιτριάχρονου τότε ανθυπολοχαγού Κωνσταντίνου Σμολένσκη<sup>37</sup>, ανέλαβε την φρούρηση του πυροβολικού των έθελοντών — τέσσερα κανόνια — καί διακρίθηκε στην πολιορκία του Καστελλιού Κισσάμου<sup>38</sup>.

Πέντε μέρες αργότερα έφτανε στην Κρήτη ό λοχαγός Σαράτζογλου, με 235 έθελοντές, μεταξύ των όποιών ήσαν 22 Γαριβαλδinhοί<sup>39</sup>. Στίς 27 Νοεμβρίου 1866 τέλος, αποβιβάστηκαν 345 έθελοντές με τόν αντισυνταγματάρχη Σπ. Γενήσαρλη καί 4 Γαριβαλδinhούς αξιωματικούς<sup>40</sup>. Αύτή είναι ή τελευταία φορά που οι πηγές τίς όποιες συμβουλευτήκα αναφέρουν την άφιξη στην Κρήτη κάποιας ομάδας Γαριβαλδinhών. Μεμονωμένοι έθελοντές έφτασαν όπωσδήποτε κι αργότερα, δέν φαίνεται όμως να πρόκειται για συγκροτημένα τμήματα. Σύμφωνα με τους ύπολογισμούς του 'Ιταλού πρεσβευτή στην 'Αθήνα, Della Minerva, 200 Γαριβαλδinhοί πήγαν συνολικά στην Κρήτη ως τόν 'Ιανουάριο του 1867<sup>41</sup>.

32. Βλ. J. Ballot, *ό.π.*, σ. 6 καί *Ι.Η.*, άρ. 56, 14 Μαρτίου 1867 (ν.ή.).

33. Βλ. *Ι.Η.*, άρ. 52, 14 Φεβρουαρίου 1867 (ν.ή.).

34. Βλ. E. Desmaze, *Études et Souvenirs...*, *ό.π.*, σ. 313.

35. Βλ. J. Ballot, *ό.π.*, σ. 6.

36. Βλ. *Ι.Η.*, άρ. 95, 12 Δεκεμβρίου 1868 (ν.ή.).

37. Τριάντα χρόνια αργότερα, ό Σμολένσκης, συνταγματάρχης πιά, θά συμπολεμήσει πάλι με Γαριβαλδinhούς, στόν πόλεμο του 1897.

38. Κατά τή διάρκεια αυτής τής πολιορκίας, ό 'Ιταλός έθελοντής Fargioli αιχμαλωτίστηκε από τους Τούρκους καί μεταφέρθηκε στην Κωνσταντινούπολη, όπου αφέθηκε έλεύθερος «sur sa simple parole qu' il ne prendrait plus les armes contre les Turcs». Βλ. [Adolphe Bruzzone], *La Verité sur l' Insurrection de Crète par des Garibaldiens qui y ont pris part*, Παρίσι 1867, σ. 14.

39. Βλ. ΓΑΚ, φ. Κ12α, άρ. 223.

40. Βλ. ΓΑΚ, φ. Κ12α, άρ. 262. Αύτοί οι Γαριβαλδinhοί πήραν μέρος στη μάχη του Σαβουρέ, στίς 29.11.1867, καί δύο άπ' αυτούς σκοτώθηκαν εκεί. Βλ. Ν. Σ. Ψύχας, *'Επαναστατική εικών των δυτικών τής Κρήτης διαμερισμάτων*, 'Αθήνα 1870, σ. 37. Βλ. επίσης μιά ανταπόκριση του G. Flourens, *Ι.Η.*, άρ. 52, 14 Φεβρουαρίου 1867 (ν.ή.): «Τριάντα νέοι του στρατού του Garibaldi ήρθαν πρώτοι στην Κρήτη. Περίπου είκοσι ένώθηκαν ύστερα μαζί τους. Κατόπιν δύο ή τρεις Γαριβαλδinhοί αξιωματικοί».

41. Βλ. ASMAE, 1342, Grecia, Della Minerva προς Visconti Venosta, 19.1.1867. Πρωτοδημοσιεύτηκε από τόν 'Α. Λιάκο, *'Ο Φιλελληνισμός του Garibaldi καί οι σχέσεις του με την 'Ελλάδα*, στο Istituto Italiano di Cultura, *ό.π.*, σ. 64.

## Α. Καλλιβρετάκης

Ο χειμώνας εκείνος του '66-'67 στάθηκε τρομερός για τους επαναστάτες, πού είχαν υποχρεωθεί υπό την πίεση του έχθρου να υποχωρήσουν στα όρεινά. Οι έθελοντές βρέθηκαν περιπλανώμενοι στα χιονισμένα φαράγγια, ενώ τα υποταγμένα χωριά<sup>42</sup> τούς άρνιόνταν την φιλοξενία. Έξαντλημένοι, χωρίς τροφές και πολεμοφόδια, ήταν υποχρεωμένοι να πορεύονται αδιάκοπα, καταδιωκόμενοι απ' τον έχθρο και την πείνα. Πολλοί πέθαναν<sup>43</sup>. Η κρίσιμότητα της κατάστασης κι η μιζέρια όξυναν τα προβλήματα και τις διαφωνίες ανάμεσα στους άρχηγους.

Μέσα σ' αυτές τις συνθήκες, κάποιοι εξαντλημένοι κι άποθαρρυσμένοι έθελοντές ήρθαν σ' έπαφή με τους Τούρκους και διαπραγματεύτηκαν την παράδοσηή τους, υπό τόν όρο να μεταφερθούν στην Ελλάδα. Πράγματι στις 8 Ιανουαρίου 1867 δύο τουρκικά καράβια, με συνοδεία γαλλικού πολεμικού, άποβίβασαν στον Πειραιά 350 περίπου έθελοντές, οι όποιοι δέχτηκαν την επίθεση ενός εξαγριωμένου πλήθους<sup>44</sup>. Ανάμεσά τους βρίσκονταν τουλάχιστον 8 Γαριβαλδινόι<sup>45</sup>, μ' επικεφαλής τόν ταγματάρχη Ferdinando Cirafo, πού έστειλε λίγες μέρες άργότερα ένα γράμμα στις έφημερίδες για να εξηγήσει τούς λόγους της ένέργειάς τους «far saldo l' onore italiano»<sup>46</sup>.

Άρχές Μαρτίου του 1867, έφτασε στή Σύρα ό Ricciotti Garibaldi με σαράντα περίπου Γαριβαλδινούς. Ο αριθμός αυτός μαρτυρείται έμμεσα από τόν ίδιο τό γιό του Στρατηγού<sup>47</sup>, ενώ άγγλικές πηγές μιλούν για διαδοχική άφιξη σέ διάστημα λίγων ήμερών, δύο ομάδων πού περιλάμβαναν συνολικά έκατό περίπου έθελοντές<sup>48</sup>. Ο Ricciotti, άναφερόμενος στις όδηγίες του πατέρα του, μιλά για τό ένδεχόμενο να χρησιμοποιηθούν αυτοί οι έθελοντές σέ μία εξέγερση στην Ήπειρο και την Άλβανία<sup>49</sup>. Φαίνεται όμως ότι οι συνομιλίες του με την Έπιτροπή τών Αθηνών κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι, έπί του παρόντος ή παρουσία του στην Κρήτη ή άλλου θά 'ταν «μáλλον έπιβλαβής»<sup>50</sup>, και ό νεαρός Garibaldi σαλπάρησε ξανά με

42. Βλ. Γρ. Παπαδοπετράκη, *Ίστορία τών Σφακιών*, Αθήνα 1888, σ. 512-515.

43. Ανάμεσα στα τέλη Δεκεμβρίου 1866 και στις άρχές Ιανουαρίου 1867, τουλάχιστον 117 επαναστάτες πέθαναν από πείνα. Βλ. Γρ. Παπαδοπετράκη, *ό.π.*, σ. 508.

44. Βλ. Γρ. Παπαδοπετράκη, *ό.π.*, σ. 514, J. Ballot, *ό.π.*, σ. 147.

45. Κατά τέν Ε. Desmaze, παραδόθηκαν κι άλλοι Ιταλοί, για τούς όποιους τονίζει ότι ήταν «Ιταλοί, αλλά όχι Γαριβαλδινόι». Βλ. Ε. Desmaze, *Études...*, *ό.π.*, σ. 307.

46. Βλ. *Ι.Η.*, άρ. 50, 31.1.1867 (ν.ή.). Σ' ένα άλλο γράμμα, ό Poinsot διαψεύδει τίς διαβεβαιώσεις του Cirafo ότι επρόκειτο για άσθενείς ή τραυματίες Γαριβαλδινούς. Ο Cirafo, σημειώνει ό Poinsot, «δέν χρειαζόταν να διηγηθεί τό ταξίδι του μ' ένα τουρκικό καράβι για να σώσει την τιμή του Ιταλικού όνόματος. Τό όνομα αυτό χáίρει έκτιμήσεως και σεβασμού από μέρους όλων και δέν θά μπορούσε να τό άτιμάσει ή άδυναμία ή ή άξιολύπητη συμπεριφορά κάποιων ύποκειμένων». Βλ. *Ι.Η.*, άρ. 56, 14.3.1867.

47. Βλ. Ε. Socci, *ό.π.*, σ. 182.

48. *ό.π.*, σ. 11. Για την προίστορία αυτής της ιδέας, βλ. Α. Λιάκος, *Ή Ίταλική Ένοποίηση και ή Μεγάλη Ίδέα*, Αθήνα 1985, σ. 79.

49. Βλ. J. Ballot, *ό.π.*, σ. 182.

50. *ό.π.*, σ. 182.

## Οί Γαριβαλδinhoί στην κρητική επανάσταση

τούς συντρόφους του για την Ίταλία. Κατά τόν ίδιο τόν Ricciotti, οί τουρκικές απειλές για αντίποινα κατά τής Ελλάδας έπαιξαν αποφασιστικό ρόλο στην αναχώρησή του<sup>51</sup>. "Όπως κι αν είναι, σέ ό,τι μάς άφορα, οί έθελοντές αύτοί δέν πήγαν στην Κρήτη.

Στό μεταξύ, οί ιταλικές εκλογές έφερναν στην έξουσία τό Μάρτιο του 1867 τήν Κυβέρνηση Rattazzi, και ό Garibaldi συγκέντρωνε τούς έθελοντές του στά παπικά σύνορα μέ σύνθημα «Roma o la morte». Μετά από βίαιες γαλλικές αντιδράσεις, ό Garibaldi συνελήφθη τό Σεπτέμβριο και τέθηκε σέ περιορισμό κατ' οίκον, για να άποδράσει ένα μήνα άργότερα και ν' αναλάβει πάλι τή διοίκηση τών άνδρων του. Έτσι, καθώς προχωρούσε τό 1867, τό ενδιαφέρον τών Γαριβαλδinhών στρεφόταν ξανά πρós τήν ιταλική χερσόνησο, μακριά από τά κρητικά βουνά.

Εξάλλου, θά πρέπει να σημειωθεί σ' αύτό τό σημείο ότι οί άπαιτήσεις του πολέμου στην Κρήτη, ή πείνα και οί κακουχίες, είχαν κατευνάσει τόν πρώτο ένθουσιασμό τών ξένων έθελοντών. Οί Γαριβαλδinhoί είχαν άλλωστε δυσκολίες προσαρμογής και στίς ιδεολογικές ιδιαιτερότητες τής κρητικής επανάστασης. Σέ μία κοινωνία καθυστερημένη, όπως ή όθωμανική, όπου ή διαίρεση ανάμεσα σέ κυρίαρχους και κυριαρχούμενους ταυτίζεται σέ μεγάλο βαθμό, σύμφωνα και μέ τόν ισλαμικό νόμο, μέ τή διάκριση ανάμεσα σέ μουσουλμάνους και χριστιανούς, είναι φυσικό τό θρησκευτικό ζήτημα ν' άποκτή μιά ιδιαίτερη βαρύτητα. Αύτή ή συλλογιστική διέφευγε σέ πολλούς Γαριβαλδinhούς, σέ μία περίοδο μάλιστα πού τό αντικληρικό αίσθημα ήταν πολύ ισχυρό στίς τάξεις τους, κι ό ίδιος ό Garibaldi συγκρουόταν μέ τόν παπισμό, τελευταίο εμπόδιο στην άπελευθέρωση τής Ρώμης. Θά 'ταν ενδιαφέρον, από τήν άποψη αύτή, να δεί κανείς τίς έντυπώσεις κάποιων Γαριβαλδinhών, μετά τήν έπιστροφή τους στην Ίταλία:

«Αύτή ή επανάσταση τίποτα τό κοινό δέν έχει μέ τίς μοντέρνες επαναστάσεις μας. [...] Μέ τήν κραυγή *Ζήτω οί Χριστιανοί*<sup>52</sup> οί περισσότεροι τους δέν θά 'ταν σέ θέση να πουν αν είναι για τή θρησκεία πού πολεμούν ή για τήν εθνότητα. [...] Αύτοί οί άνθρωποι δέν είναι ακόμα άξιοι για τήν έλευθερία. [...] Βρεθήκαμε μπλεγμένοι σ' αύτή τή θλιβερή διαδοχή άθλιοτήτων πού ονομάζουν κρητική επανάσταση, σ' αύτή τή σκληρή ζωή τών βουνών, δίχως καμιά ικανοποίηση, χωρίς δόξα, ανάμεσα σέ όντα πού κατάγονται περισσότερο από τόν κροκόδειλο παρά απ' τόν άνθρωπο»<sup>53</sup>.

Αύτές οί σκέψεις, δημοσιευόμενες σ' ένα τόμο μέ μέριμνα του έθελοντή Adolfo Bruzzone, προκάλεσαν τήν άμεση αντίδραση του Garibaldi, πού άποκήρυξε τούς συγγραφείς<sup>54</sup>. "Όμως κάποιοι Γαριβαλδinhoί προτίμησαν «αύτή τή σκληρή ζωή

51. Βλ. E. Succi, *ό.π.*, σ. 11.

52. *Zito christianos*, μέσα στο κείμενο.

53. Βλ. [Adolphe Bruzzone], *ό.π.*, σ. 11, 20, 30.

54. «Όταν κάποιος γράφει ένάντια στους ήρωες τής Κρήτης», αναφέρει στίς 11 Ίουλίου 1867 (ν.ή) ό Στρατηγός Garibaldi, «και ταυτόχρονα αύτοαποκαλείται φίλος μου, ψεύδεται άναίσχυντα. Σ' ό,τι μέ άφορα, θαυμάζω τά μεγάλα κατορθώματα αύτών τών ήρώων και θά 'θελα



## Προσωρινός κατάλογος ξένων έθελοντών στην Κρητική Έπανάσταση 1866-1869

| ΟΝΟΜΑ                  | ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ   | ΙΔΙΟΤΗΤΑ              | ΑΦΙΞΗ     | ΔΡΑΣΗ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ                                                         | ΆΛΛΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ                                                                                                                                                                                                                    |
|------------------------|-------------|-----------------------|-----------|--------------------------------------------------------------------------|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| 1. Alessandrowitz      | Κροατία     | Λοχαγός σερβ. στρατού |           |                                                                          |                                                                                                                                                                                                                                  |
| 2. Allegretti Giulio   | Ίταλία      | Γαριβαλδ. σπουδαστής  |           |                                                                          | Έγκατέλειψε την Κρήτη τό 1867.                                                                                                                                                                                                   |
| 3. Ardemagni Luciano   | Ίταλία      | Γαριβαλδινός          |           | Μάχες Κισσάμου (20.11.66),<br>Μυλοποτάμου (6.5.67)<br>Λασηθίου (20.5.67) |                                                                                                                                                                                                                                  |
| 4. Ballot-Anemos Jules | Γαλλία      | Γαριβαλδινός          | 24.10.66  |                                                                          | Πράκτορας γαλλ. κυβέρνησης· συγγραφέας βιβλίου κατά της έ-<br>πανάστασης (1868).                                                                                                                                                 |
| 5. Baltagia Paolo      | Ίταλία      | Γαριβαλδινός          |           | Μάχη Μαλεβυζίου (4.4.67)                                                 | Σκοτώθηκε στην Κρήτη (4.4.67).                                                                                                                                                                                                   |
| 6. Bianchi             | Brescia Ίτ. | Γαριβαλδινός          |           |                                                                          | Σκοτώθηκε στην Κρήτη (1866).                                                                                                                                                                                                     |
| 7. Bourgoin            | Γαλλία      |                       | 7.11.66   | Μάχη Κισσάμου (20.11.66)                                                 |                                                                                                                                                                                                                                  |
| 8. Bruzzzone Adolfo    | Ίταλία      | Γαριβαλδινός          | Δεκ. 1866 |                                                                          | Έκδότης βιβλίου κατά της επανά-<br>στασης με κείμενα των 2, 33, 34,<br>36 και 40 (1867).                                                                                                                                         |
| 9. Buri Antonio        | Ίταλία      | Γαριβαλδινός          |           |                                                                          | Ίταλοαλβανός· πέρασε με τούς<br>Τούρκους (Ίαν. 1867).                                                                                                                                                                            |
| 10. Calogorovitz       | Μαυροβούν.  | Λοχαγός               |           | Μάχη Σαβουρέ (30.11.66)                                                  | Τραυματίστηκε και πέθανε στην<br>Αθήνα (Ίουλ. 1868).                                                                                                                                                                             |
| 11. Cesari Cesare      | Ίταλία      | Γαριβαλδινός          |           | Μάχη Τυλίσου (7.4.67)                                                    | Σκοτώθηκε στην Κρήτη (7.4.66).                                                                                                                                                                                                   |
| 12. Cipriani Amilcare  | Rimini Ίτ.  | Γαριβαλδινός          |           |                                                                          | Έπαναστάτης διεθνούς φήμης<br>(1844-1918), Αθήνα (1862), Ίτα-<br>λία (1862, 1866), Γαλλία (1870),<br>Κομμούνα (1871), Ελλάδα (1897)<br>έξόριστος μετά την Κομμούνα<br>(1871-79), 9 φορές βουλευτής<br>της άριστερας στην Ίταλία. |
| 13. Cirafo Ferdinando  |             | Γαριβαλδινός ταγμ/χης |           |                                                                          | Έγκατέλειψε με άλλους 7 την<br>Κρήτη με τουρκ. πλοίο (8.1.67).                                                                                                                                                                   |

ΠΙΝΑΚΑΣ 2 (συνέχεια)

|                       |         |      |                         |         |                                                                         |                                                                                                                                                                                                                         |
|-----------------------|---------|------|-------------------------|---------|-------------------------------------------------------------------------|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| 14. De Grandi Achille | Milano  | Ιτ.  | Γαριβαλδ. ύπολοχαγός    |         | Μάχες Μυλοποτάμου (3.5.67),<br>Λασηθίου (20-30.5.67)                    | (1840-67): Ιταλία (1859,1866),<br>έμφύλιος Αμερικής (1861-65):<br>σκοτώθηκε στην Κρήτη<br>(Μάιος '67).                                                                                                                  |
| 15. De Kay Sidney     | H.Π.Α.  |      | Ταγματάρχης H.Π.Α.      |         | Σφακιά (12.5.67, 7.7.67)                                                | Αξιωματικός βορείων στόν<br>έμφύλιο Αμερικής (1861-65):<br>χρήση πειραμ. τορπίλλης κατά<br>τουρκ. στόλου (12.5.67): τραυμα-<br>τίστηκε στην Κρήτη (7.7.67).<br>Σκοτώθηκε στην Κρήτη (1866).                             |
| 16. De Paoli          | Abruzzi | Ιτ.  | Γαριβαλδινός            | 16.3.67 | Μάχη Τυλίσου (7.4.67),                                                  | Δράση στην Αλγερία:                                                                                                                                                                                                     |
| 17. Desmaze Edmond    | Lyon    | Γαλ. | Αξιωματικός             |         | Σφακιά (12.5.67)                                                        | συγγραφέας 2 βιβλίων για την<br>κρητ. επανάσταση (1878-1893).<br>Τραυματίστηκε στην Κρήτη<br>(3.5.67).                                                                                                                  |
| 18. De Taglio         | Ιταλία  |      | Γαριβαλδινός            |         | Μάχη Μυλοποτάμου<br>(3.5.67)                                            | Σκοτώθηκε στην Κρήτη (10.2.67).                                                                                                                                                                                         |
| 19. Di Falco Rosolino | Palermo | Ιτ.  | Γαριβαλδ. σπουδαστής    |         | Μάχη Γερακαρίου (10.2.67)                                               | Αιχμαλωτίστηκε (20.11.67):                                                                                                                                                                                              |
| 20. Fargioli          |         |      | Γαριβαλδινός            |         | Μάχη Κισσάμου (20.11.66)                                                | αφέθηκε ελεύθερος στην Κων/λη.<br>Σκοτώθηκε στην Κρήτη (1866).                                                                                                                                                          |
| 21. Favale            | Genova  | Ιτ.  | Γαριβαλδινός            |         | Μάχη Γαζί (16.5.68)                                                     | Χρήση πειραμ. νάρκης κατά<br>τουρκ. στρατευμάτων (16.5.68).                                                                                                                                                             |
| 22. Fay Edward        | H.Π.Α.  |      | Δρ. μηχανικός           |         |                                                                         | Επαναστάτης (1838-71) με<br>πλούσια πολιτική και συγγραφ.<br>δράση: φυγόδικος στην Τουρκία,<br>Ιταλία, Γαλλία κι Ελλάδα: βου-<br>λευτής Κρήτης (30.4.68), στρατη-<br>γός τής Κομμούνας, όπου και<br>σκοτώθηκε (4.4.71). |
| 23. Flourens Gustave  | Paris   | Γαλ. | Καθηγητής Φυσ. Ιστορίας | 7.11.66 | Μάχες Κισσάμου (20.11.66),<br>Μυλοποτάμου (1.5.67),<br>Σφακιά (16.5.68) |                                                                                                                                                                                                                         |
| 24. Fontana           | Ιταλία  |      | Γαριβαλδινός            |         | Μάχη Μυλοποτάμου<br>(3.5.67)                                            | Σκοτώθηκε στην Κρήτη (1866<br>ή 67).                                                                                                                                                                                    |
| 25. Giunti            | Ιταλία  |      | Γαριβαλδινός            |         |                                                                         | Παλαίμαχος έθελοντής<br>(1825-28).                                                                                                                                                                                      |
| 26. Howe Samuel G.    | H.Π.Α.  |      | Γιατρός                 |         |                                                                         |                                                                                                                                                                                                                         |

ΠΙΝΑΚΑΣ 2 (συνέχεια)

|                         |            |                        |            |                                                                                                                  |                                                                                                          |
|-------------------------|------------|------------------------|------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| 27. Lissena Nicola      | Ίταλία     | Γαριβαλδινός           | Δεκ. 1866  |                                                                                                                  |                                                                                                          |
| 28. Marcel              | Γαλλία     |                        | 7.11.66    | Μάχη Κισσάμου (20.11.66)                                                                                         | Πνίγηκε στην Κρήτη (Δεκ. 1866).                                                                          |
| 29. Marco               | Μαυροβούν. |                        |            | Μάχη Λασηθίου (20-30.5.67)                                                                                       | Σκοτώθηκε στην Κρήτη (Μάιος 67)                                                                          |
| 30. Mereu Luciano       | Ίταλία     | Γαριβαλδ. ταγμ./ρχης   |            |                                                                                                                  | Πολέμησε με το σώμα του Π. Κορωναίου.                                                                    |
| 31. Michalovich Ilia    | Μαυροβούν. |                        |            | Αγ. Βασίλειος (22.1.68)                                                                                          | Πολέμησε με το σώμα του καπετάν Μαρικάκη.                                                                |
| 32. Poinso Léon         | Dijon Γαλ. | Γαριβαλδ. ύπαξιωμ./κός | 7.11.66    | Μάχες Κισάμου (20.11.66), Μυλοποτάμου (3.5.67), Λασηθίου (20-30.5.67)                                            | Ίταλία (1859), Λ. Αμερική (1870) παράσημο ανδρείας στο Solferino (1859) σκοτώθηκε στην Αργεντινή (1870). |
| 33. Ravaglia Stefano    | Ίταλία     | Γαριβαλδ. λογιστής     |            |                                                                                                                  | Εγκατέλειψε την Κρήτη πριν τις 16.2.67.                                                                  |
| 34. Rungoli-Siro        | Ίταλία     | Γαριβαλδ. ζωγράφος     |            |                                                                                                                  | Εγκατέλειψε την Κρήτη πριν τις 11.3.67.                                                                  |
| 35. Ruspini             | Ίταλία     | Γαριβαλδινός           |            |                                                                                                                  | Σκοτώθηκε στην Κρήτη (1866).                                                                             |
| 36. Runka Paolo         | Ίταλία     | Γαριβαλδ. έμποροϋ/λος  |            | Μάχη Τοπολιών (2.3.67)                                                                                           | Αιχμαλωτίστηκε στην Κρήτη· άφέθηκε ελεύθερος στην Κων/λη (1867).                                         |
| 37. Savcovich Stefan    | Μαυροβούν. |                        |            | Αγ. Βασίλειος (22.1.68)                                                                                          | Πολέμησε με το σώμα του καπετάν Μαρικάκη.                                                                |
| 38. Skinner J.E. Hilary | Αγγλία     | Δικηγόρος/δημοσ/φος    | 16.3.67    | Μάχες Τυλίσου (7.4.67), Μυλοποτάμου (1.5.67), Σφακιά (12.5.67, 29.6.68)                                          | Συγγραφέας βιβλίου για την κρητικ. επανάσταση (1868)                                                     |
| 39. Sotfried Ferdinand  | Ούγγαρία   | Συνταγμ./χης           | 16.3.67    | Μάχες Τυλίσου (7.4.67), Μυλοποτάμου (1.5.67, 6.5.67), Σφακιά (12.5.67), Κάμπος (30.8.67), Αργυρούπολη (22.10.67) |                                                                                                          |
| 40. Vito-Honorato       | Ίταλία     | Γαριβαλδ. έμποροϋ/λος  | Νοεμ. 1866 | Μάχη Τοπολιών (2.3.67)                                                                                           | Εγκατέλειψε τραυματισμένος την Κρήτη (Μάρτ. 1867).                                                       |

Πηγές: ΙΑΚ, Άλληλογραφία 1866-69· Ι.Η. άρ. 41, 49, 70, 81, 113, 117, 125· J. Ballot, ό.π· A. Bruzzone, ό.π· E. Desmaze, ό.π· Ίλ. Σκίννερ, ό.π· Σ. Καλλονάς, ό.π· E. Socci, ό.π.

## Οι Γαριβαλδinhoί στην κρητική επανάσταση

τῶν βουνῶν δίχως καμιά ικανοποίηση καί χωρίς δόξα». Καί μερικοί ἔχυσαν τό αἷμα τους γι' αὐτήν τήν ὑπόθεση. Δύο τουλάχιστον Γαριβαλδinhoί σκοτώθηκαν τό Δεκέμβριο τοῦ 1866<sup>55</sup>. Ὁ Ἰταλός πρεσβευτής μιλά γιά 28 νεκρούς ὡς τόν Ἰανουάριο τοῦ 1867<sup>56</sup>. Δύο ἄλλοι, ὁ Paolo Boltagia<sup>57</sup> κι ὁ Cesare Cesari<sup>58</sup>, σκοτώθηκαν στή διάρκεια μαχῶν στό Μαλεβούζι, τόν Ἀπρίλιο τοῦ 1867.

Στή διάρκεια τῆς πολυήμερης κι αἱματηρῆς μάχης στό Λασήθι, τέλη Μαΐου 1867, πέθανε μαρτυρικά, πέφτοντας τραυματισμένος στά χέρια τοῦ ἐχθροῦ, ὁ ὑπολοχαγός Achille de Grandi. Ἡ περίπτωσή του εἶναι ἐνδεικτική. Μιλανέζος, πολέμησε ὑπό τίς διαταγές τοῦ Garibaldi στά 1859 καί στή συνέχεια πῆγε ἐθελοντής στήν Ἀμερική στίς γραμμές τῶν Βορείων κατά τόν Ἐμφύλιο Πόλεμο. Ἐπιστρέφοντας στήν Ἰταλία, πῆρε μέρος στόν Αὐστριακό Πόλεμο, γιά νά ἔρθει κατόπιν νά σκοτωθεῖ στήν Κρήτη, σέ ηλικία 27 χρονῶν<sup>59</sup>.

Ἄν οἱ ὑπολογισμοί τοῦ Ἰταλοῦ πρεσβευτῆ ἀνταποκρίνονται στά πράγματα, μπορούμε λοιπόν νά μιλάμε γιά 31 ἐξακριβωμένους νεκρούς. Ὁ ἀκαταπόνητος Léon Poinsot, παρασημοφορημένος στό Solferino, πού βρῆκε κι ὁ ἴδιος τό θάνατο λίγα χρόνια ἀργότερα στή Λατινική Ἀμερική, πολεμώντας στό πλευρό τοῦ Lopez<sup>60</sup>, ἀναφέρει σ' ἓνα γράμμα του τό Φεβρουάριο τοῦ 1868:

«Σέ σύνολο 70 Γαριβαλδinhῶν πού ἦρθαν στήν Κρήτη, ἔχουμε ἀπομείνει 8. Ἀρκετοί σκοτώθηκαν, ἄλλοι τραυματίστηκαν καί μερικοί ἐπέστρεψαν στά σπίτια τους»<sup>61</sup>.

Διατηρώντας ὅλες τίς νόμιμες ἐπιφυλάξεις γιά τήν ἀκρίβεια τῶν συγκεκριμένων ἀριθμῶν, καί χωρίς νά ὑποστηρίζω σέ καμιά περίπτωση ὅτι ἐξάντλησα τό σύνολο τῶν πηγῶν, πιστεύω παρ' ὅλα αὐτά ὅτι φυλλομετρώντας τήν ἐπαναστατική ἀλ-

---

τό παράδειγμά τους νά τό ἀκολουθήσουν ὅλοι οἱ λαοί πού, ὅπως οἱ Κρητικοί, καταπιέζονται ἀπό τήν τυραννία. Δέν εἶναι ἡ πρώτη φορά πού ἡ κακία καλύπτεται μέ τή μάσκα τῆς ἀρετῆς· δέν πρέπει λοιπόν νά ἐκπλησώμαστε βλέποντας κάποτε ἀχρείους νά φέρουν τό κόκκινο χιτῶνιο». Βλ. *I.H.*, ἀρ. 76, 1.8.1867 (ν.ή.).

55. Βλ. Ν. Σ. Ψύχας, *δ.π.*, σ. 37. Κατ' ἄλλους ἦσαν 7. Βλ. Σ. Καλλονᾶς, *Ἡ Κρήτη ὀλοκαύτωμα*, Ἀθήνα 1963, σ. 148.

56. Βλ. ASMAE, 1342, Grecia, Della Minerva πρὸς Visconti Venosta, 19.1.1867 (ν.ή.).

57. Βλ. Σ. Καλλονᾶς, *δ.π.*, σ. 208.

58. *δ.π.*, σ. 210.

59. Βλ. *I.H.*, ἀρ. 81, 5 Σεπτεμβρίου 1867 (ν.ή.).

60. Francisco Solano Lopez (1827-1870). Πρόεδρος τῆς Παραγουάης. Ἐπὶ τῆς ἐποχῆς του ἡ Παραγουάη, στήν προσπάθειά της νά διασφαλίσῃ τήν ἀνεξαρτησία της καί βιώσιμα σύνορα, ἦρθε σέ σύγκρουση μέ τή Βραζιλία, τήν Ἀργεντινὴ καί τήν Οὐρουγουάη. Στή διάρκεια ἑνὸς ἐξαέχρονου καταστροφικοῦ πολέμου (1864-1870), πού σύντομα πῆρε φυλετική χροιά, λόγω τῆς ἰνδιάνικης σύνθεσης τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Παραγουάης, ἡ τελευταία συντρίφτηκε καί ἀκρωτηριάστηκε ἀπὸ τό συνασπισμὸ τῶν ἀντιπάλων της, ἐνῶ ὁ ἴδιος ὁ Lopez σκοτώθηκε πολεμώντας τό Μάρτιο τοῦ 1870.

61. Βλ. *I.H.*, ἀρ. 105, 27.2.1868 (ν.ή.).



## Α. Καλλιβρετάκης

ληλογραφία, τὰ διπλωματικά ἀρχεῖα, τὰ ἀπομνημονεύματα τῶν ἀγωνιστῶν καί τίς ἐφημερίδες τῆς ἐποχῆς, βρισκόμαστε μπροστά σέ κάποια μεγέθη. Καί, στό μέτρο πού μπορούμε νά ἐπιχειρήσουμε κάποιες συγκρίσεις, θά 'χε ἴσως ἐνδιαφέρον νά ἐξεταστοῦν αὐτά τὰ μεγέθη σέ σχέση μέ τίς πραγματικότητες τῆς ἐποχῆς. Μ' ἄλλα λόγια, τό ἐρώτημα θά μπορούσε νά τεθεῖ κι ἔτσι: *Θά μπορούσαμε νά βροῦμε 2.000 Γαριβαλδινούς στήν Κρήτη τοῦ 1866;*

Μιλώντας γιά τήν κατάσταση πού ἐπικρατοῦσε στήν Κρήτη, ἕνας ἀπό τοὺς ἀρχηγούς τῶν ἐθελοντῶν, ὁ ταγματάρχης Ι. Ζυμβρακάκης, σημειώνει:

«Τά μέσα, ὅσα ἐχορηγοῦντο πρὸς τοὺς τρεῖς γενικούς ἀρχηγούς τῶν τριῶν διαμερισμάτων ἦσαν πάντῃ ἀνεπαρκῆ· μόλις ἕκαστος ἠδύνατο νά ἔχῃ παρ' αὐτῷ 250 ἢ τό πολύ 300 διαρκῶς ἄνδρας. Τόσῃ ἐγὼ εἶχον πάντοτε δύναμιν, ἐπὶ δύο ἔτη ἐμμένων ἀπέναντι τῶν Τούρκων. Ἡ δύναμις αὕτη ἦτο τό κέντρον, εἰς ὃ ὡς ἐπὶ τό πλεῖστον συνήρχοντο πολεμισταὶ 1000-2000, τῶν ὁποίων ἡ δύναμις μετὰ 10 ἢ τό πολύ εἴκοσιν ἡμέρας ἡλᾶττοῦτο πάλιν μέχρι τοῦ τετάρτου αὐτῆς, πρῶτον δι' ἑλλειψιν τροφῶν καί δεῦτερον διὰ τήν ἀταξίαν τοῦ στρατοπέδου, συνέπειαν ἀφευκτον τῶν τοιοῦτων πολέμων, γινομένων διὰ στρατῶν ἀτάκτων, ἐν οἷς ἕκαστος κύριος ὦν ἑαυτοῦ, λειποτακτῶν πάντοτε, ὅπου καί ὅταν θέλῃ, μὴ ἀνεχόμενος τάς κακουχίας, τήν πείναν καί τόσα ἄλλα προφανῆ κακά»<sup>62</sup>.

Σ' ἓνα ἄλλο γράμμα πού ἔστειλε ὁ Ζυμβρακάκης πρὸς τό συνταγματάρχη Π. Κορωναῖο, τονίζει ὅτι παρὰ τίς ἐπανειλημμένες ἐκκλήσεις του δέν ἔχει συγκεντρώσει παρὰ 500 ἄνδρες, ἐνῶ ταυτόχρονα παραπονεῖται:

«Ποῦ τὰ χρήματα νά διατρέφῃ τις οὐχί πολλούς, τουλάχιστον 500 ἄνδρας; Ἐδῶ ἔρχονται καθ' ἡμέραν ἀπό τὰ διάφορα χωρία 10 ἢ 20 ἄνδρες, ἀλλά, μὴ εὐρίσκοντας οὔτε ψωμί, ἀναγκάζονται νά φεύγουν»<sup>63</sup>.

Σέ σειρά ὁλόκληρη ἐπιστολῶν μεταξὺ Π. Κορωναίου, Μ. Σκουλά καί Ι. Δημητρακόπουλου, παραμονές τῆς ἀποφασιστικῆς μάχης στό Ἀρκάδι, οἱ ἐπικεφαλῆς τῶν ἐπαναστατῶν ἀσχολοῦνται μέ τό φλέγον θέμα, ἂν θά ἔρθουν ἢ ὄχι πρὸς ἐνίσχυσή τους, *100 Μυλοποταμίτες*. Ὁ Σκουλᾶς γράφει στόν Κορωναῖο ὅτι θά προσπαθήσει, ὅσον εἶναι δυνατόν, νά τοὺς συγκεντρώσει<sup>64</sup>. Ὁ Δημακόπουλος τόν διαβεβαιώνει ὅτι στάλθηκε ἡ σχετικὴ διαταγὴ «εἰς τοὺς ὀπλαρχηγούς Μυλοποτάμου, ὅπως ἐνεργήσωσι τήν ἀποστολήν 100 Μυλοποταμιτῶν» σημειώνοντας ὅτι «ἐνταῦθα [στό Ἀρκάδι] δέν ἔχομεν σήμερον πλέον τῶν 30 ἀνδρῶν καί φροντίζομεν περὶ συγκεντρώσεως, δέν δύναμαι ὅμως νά σᾶς βεβαιώσω, ἂν θά κατορθωθῇ συγκέντρωσις πολλῶν»<sup>65</sup>. Ὁ Κορωναῖος ζητᾷ μέ ἀγωνία νά τοῦ σταλεῖ «ἡ ὑποσχεθεῖσα

62. Βλ. Ι. Ζυμβρακάκης, *Ἀπάντησις πρὸς τόν Καθηγητὴν Μελέδελωνα Βάρθολδην*, Ἀθήνα 1870, σ. 42.

63. Βλ. Ι.Π. Μαμαλάκης, *Ἀνέκδοτα Ἱστορικά ἐγγραφα ρίπτοντα νέον φῶς εἰς τό δρᾶμα τοῦ Ἀρκαδίου*, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 6.

64. ὁ.π., σ. 11.

65. ὁ.π., σ. 13.

βοήθεια τῶν Μυλοποταμιτῶν, ὅσον τάχιον, τούλάχιστον ἑκατόν»<sup>66</sup>. Ὁ Δημακόπουλος τὸν πληροφορεῖ ὅτι ἔστειλε ξανά ἀπεσταλμένο νὰ τοὺς παρακινήσει, ὅμως «ἂν δὲν ἀποφασίσωσιν οἱ Μυλοποταμίται νὰ ἔλθωσιν οἱ 100»,<sup>67</sup> θὰ γίνῃ προσπάθεια νὰ ἐνισχυθεῖ μὲ ἄλλη δύναμη. Τελικά «ἤλθον 40 Μυλοποταμίται πρὸς φρουρήσιν τῆς Μονῆς»<sup>68</sup>.

Ἡ μάχη τοῦ Βαφέ, στίς 12 Ὀκτωβρίου 1866, μία ἀπὸ τίς σπουδαιότερες μάχες τῆς ἐπανάστασης, συγκέντρωσε 300 ἐθελοντές καὶ 280 Κρητικούς, τὸ ὅλον «πεντακοσίους ὀγδοήκοντα πειναλέους ἐπαναστάτας»<sup>69</sup>. Ἡ φρουρά τοῦ Ἀρκαδίου στίς 8 Νοεμβρίου 1866, ὅταν ὁ Μουσταφά πασᾶς κύκλωσε τὸ μοναστήρι, ἔφτανε συνολικά τοὺς 250 ἄνδρες<sup>70</sup>. Κατὰ τὴ μάχη τοῦ Θέρισσου, στίς 21 Μαρτίου 1867, ὁ Ζυμβρακάκης συμμετεῖχε μὲ τὴν ἰσχυρότερη δύναμη πού συγκέντρωσε ποτέ ὑπὸ τίς διαταγές του, τὴν ὁποία αὐτόπτες μάρτυρες ὀνομάζουν ἐντυπωσιασμένοι «στρατιά», καὶ ἡ ὁποία περιλάμβανε 380 ἐθελοντές καὶ 1750 Κρητικούς<sup>71</sup>. Στὰ τέλη Μαΐου 1867 διεξάχθηκε στὸ Λασιθί ἡ μεγαλύτερη καὶ σημαντικότερη μάχη ὅλου τοῦ ἀγῶνα. Κράτησε δέκα μέρες καὶ πῆραν μέρος 5.000 Κρητικοί κι ἐθελοντές. Σύμφωνα μὲ τὸν Ἀμερικάνο πρόξενο στὴν Κρήτη, πρόκειται γιὰ τὴν πολυπληθέστερη δύναμη πού συγκέντρωσαν ποτέ οἱ ἐπαναστάτες<sup>72</sup>.

Θὰ ἴταν ἐνδιαφέρον, νομίζω, νὰ παραθέσουμε μερικά ἀκόμη παραδείγματα στὸ ἴδιο πνεῦμα.

Τὸ Μάιο τοῦ 1867 ὁ Σουλτάνος, κάνοντας χρῆση τοῦ ἐπικυριαρχικοῦ του δικαιώματος, ζήτησε ἀπὸ τὸν Ἰσμαήλ πασᾶ, Βαλῆ τῆς Αἰγύπτου, νὰ τοῦ διαθέσει στρατό γιὰ τὴν ἐνίσχυση τῆς ἐπικείμενης ἐπέμβασης στὴ Ρουμανία, ὅπου εἶχε ἐκλεγεῖ νέος Ἡγεμόνας, ὁ Karl Hohenzollern, χωρὶς τὴν προβλεπόμενη ἔγκριση τῆς Πύλης<sup>73</sup>. Διευθετηθέντος ὅμως τοῦ ζητήματος τῶν Ἡγεμονιῶν, τὰ αἰγυπτιακά στρατεύματα κατευθύνθηκαν τελικά, τὸν Ἰούλιο τοῦ 1866, στὴν Κρήτη ὅπου εἶχε ἤδη ἀρχίσει νὰ ἐκδηλώνεται ἡ ἐξέγερση<sup>74</sup>. Ἡ αἰγυπτιακὴ αὐτὴ δύναμη χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τὸν Ἰσμαήλ ὄχι μόνο ὡς ἐκβιαστικὸ μέσο πίεσης γιὰ νὰ ἐδραιώσει καὶ νὰ διευρύνει τὴν αὐτονομία του ἀπέναντι στὴν Κωνσταντινούπολη, ἀλλὰ καὶ ὡς μέσο διαπραγμάτευσης, μὲ δεδομένη τὴν παρουσία τῶν στρατευμάτων του στὸ νησί, γιὰ τὴν ἐνδεχόμενη προσάρτηση τῆς Κρήτης στὴν Αἴγυπτο. Χωρὶς βέβαια νὰ

66. ὁ.π., σ. 15.

67. ὁ.π., σ. 16.

68. ὁ.π., σ. 17.

69. Βλ. Ν. Σ. Ψύχας, ὁ.π., σ. 18.

70. Βλ. Ι. Π. Μαμαλάκης, ὁ.π., σ. 27.

71. Βλ. Ν. Σ. Ψύχας, ὁ.π., σ. 61.

72. Βλ. W.J. Stillman, *The Cretan Insurrection of 1866-7-8*, Ν. Ὑόρκη 1874, β' ἐκδόση Austin 1966, σ. 104.

73. Βλ. A. Cahuet, *La Question d' Orient*, ὁ.π., σ. 250.

74. Βλ. A.G. Politis, *Un projet d' alliance entre l' Egypte et la Grèce en 1867*, Κάιρο 1931, σ. 20.

## Α. Καλλιβρετάκης

παραγνωρίζει κανείς τον ουσιαστικό ρόλο των Μ. Δυνάμεων και άλλων παραγόντων στη διελκυστίνδα ανάμεσα στο Σουλτάνο και τον προβληματικό ύποτελή του, δεν μπορεί να μην παρατηρήσει κανείς ότι τα διεθνή αυτά παιχνίδια παίζονταν και με τό χαρτί των αιγυπτιακών αυτών στρατευμάτων φυλαγμένο στο μανίκι. Κι όλα αυτά με μία δύναμη που περιλάμβανε λιγότερους από 8.000 άνδρες<sup>75</sup>.

Νά υπενθυμίσουμε, τέλος, ένδεικτικά ότι η δύναμη της Ούγγρικής Λεγεώνας που πολέμησε στην Ίταλία τό 1859-60 και της οποίας η δράση απασχολούσε όλες σχεδόν τις ευρωπαϊκές κυβερνήσεις επί όκτώ συνεχή έτη (1859-1867), είχε ως διαπραγματευτικό άτού, είτε ως άπειλή που επανερχόταν στην έπικαιρότητα άνάλογα με τις έξελίξεις, κυμαινόταν μεταξύ 700 και 2.200 άνδρων<sup>76</sup>. Καί ότι τό σύνολο της τακτικής δύναμης του Έλληνικού Στρατού στά 1866 άνερχόταν, στά χαρτιά, σέ 12.000 άνδρες<sup>77</sup>, άλλά λόγω των λιποταξιών και των ποικίλων άπαλλαγών κι έξαγορών, ό πραγματικός άριθμός κυμαινόταν μεταξύ 5.000 κι 6.000<sup>78</sup>.

Άν και η παράθεση αυτών των άριθμητικών δεδομένων είναι έξαιρετικά άνεπαρκής και έπιλεκτική γιά νά συγκροτεί κάποια σειρά, μάς θέτει πάντως, κατά τη γνώμη μου, μπροστά σ' ένα ένδεικτικό πλαίσιο. Καί νομίζω ότι μέσα σ' ένα τέτοιο πλαίσιο, η παρουσία 2.000 Γαριβαλδινών δέν θά μπορούσε νά 'χε περάσει άπαρατήρητη.

Άφου δέν τούς βρίσκουμε στά 1866, πρέπει ίσως νά τούς ψάξουμε στά 1899. Κάνοντας τον καταθλιπτικό άπολογισμό του «άτυχου» έλληνοτουρκικού πολέμου του '97, οι συντάκτες του βιβλίου *La Camicia Rossa nella guerra greco-turca*, πρέπει νά αισθάνονταν έντονη την άνάγκη της άρωγής ενός παρελθόντος ήρωικού κι έλαφρά μυθοποιημένου.

Λεωνίδας Φ. Καλλιβρετάκης

---

75. Βλ. Α.Γ. Politis, *δ.π.*, σ. 20, 'Ακαδημία Άθηνών, *Μνημεία Έλληνικής Ιστορίας*, τ. 6ος, σ. 54 και 112, J.C.B. Richmond, *Egypt 1798-1952*, Λονδίνο 1977, σ. 74-75.

76. Βλ. Ά. Λιάκος, 'Η. Ίταλική Ένοποίηση...', *δ.π.*, σ. 74.

77. Βλ. ΓΕΣ, *Ίστορία της όργανώσεως του Έλληνικού Στρατού*, Άθήνα 1957, σ. 47.

78. Βλ. Θ. Βερέμης, *Ό τακτικός στρατός στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, στή συλλογή *Όψεις της Έλληνικής Κοινωνίας του 19ου αιώνα*, Άθήνα 1984, σ. 169. Δέν μπορώ νά μή θυμίσω έπιπλέον ότι ό ίδιος ό Garibaldi έπιχείρησε την έξστρατεία της Σικελίας (1860-61), που όδήγησε στή θριαμβευτική είσοδο στή Νάπολη, με 1.000 έθελοντές, τούς περίφημους *Mille*.